

Жељко БЈЕЛЕТИЋ*

ПЛАНИРАЊЕ И САМОУПРАВЉАЊЕ У ПРИВРЕДИ ЦРНЕ ГОРЕ ОД 1945. ДО 1958. ГОДИНЕ

Током 1945. и 1946. године на темељима новог друштвеног поретка у Југославији је успостављен привредни систем заснован на државном власништву над већином природних ресурса, фабрика, транспортних средстава и осталих привредних објеката. Извршена је национализација главних средстава за производњу, конфискована имовина сарадника са окупатором, спроведена аграрна реформа и извршена секвестрација страног капитала, имовине лица која су протјерана или избјегла у иностранство и имовине чији су власници погинули. Имовина која је стављена под секвестар није мијењала власника, али је држава имала контролу над том имовином, организовала производњу користећи секвестрирану имовину и узимала остварену акумулацију.

Комунистичка партија Југославије је спроводила политику изградње социјализма у Југославији користећи теорију и праксу Совјетског Савеза. Тако се совјетски модел организације привреде почео примјенјивати у Југославији. Основно код овакве привредне организације је да су постојала три облика својине: државна, задружна и приватна. Државна својина је имала примат и њом је директно преко својих органа управљала власт. Задружна и приватна имовина су се налазиле под контролом власти а дјелимично и управљањем. Стварање државне својине односно државног сектора привреде у Југославији текао је спровођењем процеса национализације, конфискације, аграрне реформе и секвестрације. Масовна конфискација започела је у Југославији након одлуке Предсједништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944 године.¹ У Црној Гори

* Аутор је асистент-истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ Службени лист ДФРЈ, бр 2/1945. На основу ове одлуке одузета је сва имовина Њемачке и њених држављана који су се налазили на територији Југославије, сва имовина лица њемачке народности, изузев Њемаца који су се борили у Народноослободилачкој војсци Југославије. Одузета је сва имовина лицима која су проглашена ратним злочни-

највећи дио државног сектора привреде настао је конфискацијом. Конфискација је присилно одузимање имовине без накнаде у корист државе. Могла је бити потпуна, када се одузима сва имовина неког лица или дјелимична, када се одузима дио имовине. Конфискацијом се имовина трајно, на бази одлуке суда одузима од власника. Секвестрација је спровођена над имовином не само власника који нијесу присутни или су погинули, већ и над имовином власника за коју се претпостављало да ће бити конфискована да је власник не би сакрио, продао или уништио. Власнику би на овај начин било одузето право управљања имовином али не и власништво. Одлуке која би имовина могла доћи под удар конфискације, па је привремено треба ставити под управу државних органа, доношене су субјективно. Број конфискованих предузећа и вриједност конфисковане имовине у Црној Гори били су мали због неразвијености привреде, посебно индустрије. Имовина која је конфискацијом постала државно власништво на територији Црне Горе стављена је под управу Земаљске управе народних добара Црне Горе. Ова институција је укинута 1946. године а управљање државном имовином преузели су влада и народни одбори срезова, пошто су при овим институцијама формирано одсјеци народне имовине.

Аграрна реформа у Црној Гори је спроведена на основу Закона о аграрној реформи и колективизацији² који је Предсједништво Црногорске народне скупштине донијело 29. новембра 1945. године. Под удар аграрне реформе дошли су слједећи посједи: велепосједи чија укупна површина прелази 45 хектара земље или 25 хектара ако се та земља даје у закуп, земљишни посједи банака, предузећа, акционарских друштава и других правних субјеката, земљишни посједи цркава, манастира, вјерских установа и задужбина преко максимума од 10 хектара и земљишни посједи лица којима пољопривреда није била главно занимање преко максимума од 3 до 5 хектара. Земља добијена аграрном реформом је додјелљивана безземљашима, партизанским борцима који нијесу имали довољно земље, државним пољопривредним добрима и земљорадничким задругама, али је ови корисници нијесу могли продати у року од 20 година. Донесена је Уредба о спровођењу Закона о аграрној реформи³ и основана Земаљска пољопривредна комисија НР Црне Горе и среске комисије. У Црној Гори је у корист земљишног фонда аграрне реформе и колонизације одузето 21 850 хектара земље, од тога 2050 хектара обрадиве земље а остало су биле шуме и пашњаци.⁴ У Црној Гори није

нцима или њиховим помагачима као и имовина сваког лица које је пресудом грађанских или војних судова осуђено на губитак имовине у корист државе.

² Службени лист Црне Горе бр 7/1945.

³ Службени лист НР Црне Горе бр 3/1946.

⁴ Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, стр. 111.

дошло до унутрашње колонизације јер није било земље која би се подијелила колонистима, зато је извршена спољна колонизација у Војводину. Земљишни фонд добијен аграрном реформом на триторији Црне Горе подијељен је индивидуалним пољопривредницима 7,25 %, пољопривредним добрима 18 %, сељачким радним задругама 4,45 %, здравственим, социјалним и просвјетним установама 2,5 % а преостала површина већином шуме, постала је државно власништво.⁵ Државном својином су проглашени рудно богатство и природни извори енергије, жељезница, ваздушни саобраћај, пошта и радио. Главнину привреде представљао је државни сектор привреде заснован на државној орносно општеној имовини. Управљање и руковођење државним сектором привреде вршено је преко одговарајућих државних органа, установа и предузећа. Да би се успјешно организовала привредна активност формирана је Планска комисија НР Црне Горе.⁶ Планска комисија је, по узору на Саверзну планску комисију, припремила планове привредног развоја Црне Горе и руководила извршењем тих планова пошто их одобре влада и скупштина. Формиране су и среске планске комисије које су своје привредне планове подносиле на сагласност републичкој комисији а ова је своје привредне планове подносила на сагласност савезној комисији. Планске комисије би испланирале читав процес производње за читаву привреду и за појединачно привредно предузеће. Привредни планови су имали законску снагу тако да их је морала спроводити свака привредна организација. Плановима је био предодређен обим производње у предузећу и асортиман производа. Одређене су биле цијене по којима су се производи продавали и корисници који имају предност код дистрибуције производа. Привредним планом је одређено колики доходак треба да оствари предузеће, затим колики имају да буду материјални трошкови, колика је стопа амортизације и колики је платни фонд предузећа. Планом је било предодређено евентуално проширење производње и финансијски извори за инвестиције. Предузеће није располагало значајнијим својим средствима и није могло битије утицати на свој материјални положај. Биле су прописане зараде за све запослене у привредној и ванпривредној дјелатности. Плата запосленог није пуно зависила од успјеха предузећа гдје ради. Диференцијација у зарадама се вршила према квалификацијама запослених и функцији коју су обављали.

У 1947. години у Црној Гори је повећан државни сектор привреде кроз процес национализације. Национализација је спроведена на основу Закона о национализацији приватних привредних предузећа, који је

⁵ Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, стр. 112 и 113.

⁶ Службени лист НР Црне Горе бр. 21/2946.

усвојила Народна скупштина ФНРЈ.⁷ Накнада за национализовану имовину је давана у државним обвезницама или у готовом новцу. Национализација у Црној Гори је обухватила 25 приватних предузећа са малим бројем запослених. Много већи значај имала је у Црној Гори национализација племенских, братственичких и сеоских шума које су чиниле 62,7 % свих шума.

Пољопривреда је такође била под снажном административном контролом. Одмах после рата уведен је обавезан откуп пољопривредних производа. Уведена је обавеза засијавања ораница а сваком пољопривреднику је прописано шта ће производити на својој земљи. Казне за неизмирење обавезног откупа и непоштовање сјетвених планова биле су оштре. Људи су масовно хапшени а кажњавани су затвором, новчаним казнама и конфискацијом имовине. Да би се прешло са краткорочног привредног планирања на дугорочно Народна скупштина ФНРЈ је усвојила 28. априла 1947. године Закон о петогодишњем плану развита народне привреде од 1947. до 1951. године.⁸ Убрзо је и Народна скупштина НР Црне Горе донијела Закон о петогодишњем плану развита народне привреде НР Црне Горе од 1947. до 1951. године.⁹ Основ привредног развоја Југославије требао је да буде изградња фабрика тешке индустрије и електрификација. У Црној Гори није предвиђена изградња великих фабрика и значајнија електрификација. Пошто је индустрија била потпуно неразвијена требало је изградити нове фабрике и почети израду производа који до тада нијесу произвођени у Црној Гори. На извршење плана негативно су утицали тежак спољно-политички положај Југославије, сушне године које су погодиле пољопривреду и велики пропусти који су направљени изградњом објеката који нијесу имали економску рачуницу. Ти фактори су довели до тога да петогодишњи план развита привреде буде само дјелимично остварен и поред тога што је његово извршење продужено за једну годину. Треба истаћи да је план био пренапрегнут и тешко остварљив и под повољнијим околностима. У годинама од 1947. до 1952. стопа привредног раста је била врло ниска. У другој години извршења петогодишњег плана извршена је национализација ситне привреде у Југославији. У Црној Гори су тада национализоване 64 предузећа, већином угоститељска од којих су 30 били хотели. Производња пољопривредних производа је такође била детаљно испланирана. Планирана је преорјентација са гајења житарица на гајење индустријских биљака.¹⁰

⁷ Службени лист ФНРЈ бр 98/1946.

⁸ Службени лист ФНРЈ бр. 36/1947.

⁹ Службени лист НР Црне Горе бр. 14/1947.

¹⁰ На Приморју је требало производити: дуван, маслине, смокве, поморанце и лимун. У

Ову прву посљератну развојну фазу привреде одликовало је административно-централистичко државно управљање и крајње ограничени домет дјеловања тржишта.

Административно-централистички економски систем у Југославији трајао је релативно кратко вријеме и успио је консолидовати привреду у годинама обнове и почети њено функцијонисање на планским основама. Остварен је процес убрзане индустријализације, са нагласком на развој тешке индустрије као стратешко опредељење.

У оквиру темељних промјена привредног система започетих 1950. године са увођењем радничког самоуправљања и постепеним осамостаљивањем економских јединица, од 1952. године напушта се обухватно централистичко планирање привредне дјелатности и прелази на планирање глобалних пропорција. Значајна централистичка регулација развоја одржала се још неко вријеме. Прописани су минимум обавезног коришћења капацитета предузећа у годишњим плановима. Већи дио акумулације привреде и даље се сливао у државне инвестиционе фондове (савезне, републичке и средске) и централистички распоређивао.

Нови систем планирања је означавао осјетно смањење обима друштвеног управљања привредом у корист саморегулације привреде. Савезни завод за друштвено планирање је изгубио управна овлашћења и постао стручна установа. Он саставља план привредног развоја Југославије у сарадњи са републичким заводима за друштвено планирање, савезним секретаријатима, привредним коморама те гранским удружењима и тај план обавезује само државне органе. Предузећа састављају своје планове развоја самостално или у сагласности са савезним или републичким органима.¹¹ Планове доносе такође и републике и ниже административне јединице, са обавезом да се држе основних циљева савезног плана. Умјесто детаљног програмирања економског развоја, са новим једногодишњим плановима, развој црногорске привреде се усмјеравао путем одржавања најважнијих пропорција.¹² Те основне пропорције су биле: прописани минимум коришћења капацитета, расподјела националног дохотка на акумулацију, личну и општу потрошњу, гранска и регионална структура инвестиција и главне величине из спољнотрговинског биланса. Од 1954. године изостављен је из планирања прописани минимум коришћења капацитета. За остваривање основних

Зети и Бјелопавлићима требало је производити памук и дуван, у долини Лима воће и жито а у планинским предјелима требало је гајити стоку.

¹¹ Записник са савјетовања о економско-привредним питањима одржаног 05. 11. 1955. године, Архив Црне Горе, Подгорица, Централни комитет Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 106.

¹² Друштвени план Народне републике Црне Горе за 1955 годину. Службени лист Народне Републике Црне Горе бр. 4/1955.

пропорција током планског периода, рачунало се са употребом бројних економских инструмената као што су контрола цијена, прописивање расподјеле дохотка, административна ограничења увоза и друго. Планиране пропорције у инвестирању оствариване су кроз регионално и гранско усмјеравање улагања. За регионално усмјеравање средстава коришћен је Фонд за развој неразвијених подручја а за планирано гранско улагање коришћен је Савезни инвестициони фонд и републички фондови. Пропорције у спољнотрговинској размјени оствариване су мјешавином економских и административних мјера.

При одређивању основних поставки привредног развоја за период 1957-1961. године за подручје Н. Р. Црне Горе морало се поћи од економско-политичких задатака за наредни период. Поставке привредног развоја је требало до највеће могуће мјере конкретизовати. Приликом те конкретизације морало се водити рачуна о степену привредног развоја овог подручја, о структури привреде и о израженим тенденцијама у до садашњем периоду. Основне поставке привредног развоја за подручје Црне Горе у периоду 1957-1961 године биле су: повећање производње електричне енергије, побољшање саобраћајних прилика и завршетак започетих објеката у индустрији које се финансирају из Општег инвестиционог фонда и Републичког инвестиционог фонда.¹³

У Југославији су после Другог свјетског рата привредна предузећа била подијелјена према своме значају на општедржавна, републичка, покрајинска, обласна и локална. У Црној Гори је било једно општедржавно предузеће и 39 републичких а остала су била локална.¹⁴ На челу предузећа, независно од тога како су ранжирани, налазио се директор који је био одговоран надлежном државном органу за његов рад. Директор је имао према радницима широка овлашћења. Тако је имао право да прима, премјешта и отпушта раднике, да одређује њихове плате, проглашава раднике за ударнике и био је дисциплински старјешина у предузећу. Директор је, са друге стране, имао мала овлашћења у погледу пословања предузећа јер је првенствено морао пратити привредне планове које су доносили државни органи. Средства акумулације која су остваривала предузећа ишла су у буџет федерације, републике и срезова, тако да вишком средстава нијесу располагала предузећа. Да би радници могли остваривати своја права у предузећа је уведена институција радничких повјереника.¹⁵ Бирани су од радника у свим предузећима са више од пет запослених и мандат им је трајао годину дана. Нијесу

¹³ Друштвени план привредног развоја Народне Републике Црне Горе од 1957. до 1961. године. Службени лист Народне Републике Црне Горе бр. 29-30/1957.

¹⁴ Службени лист НР Црне Горе бр. 19/1946.

¹⁵ Закон о радничким повјереницима, Службени лист ФНРЈ бр. 54/1945.

за свој ангажман примали никакву надокнаду, само што за вријеме мандата нијесу могли бити отпуштени са посла. Ови повјереници су имали већи утицај у приватним предузећима, гдје су доста учинили на побољшању положаја радника. Национализацијом предузећа раднички повјереници су постали сметња административном управљању предузећима па је ова институција заштите радника и дјелимичног самоуправљања укинута.¹⁶ Умјесто повјереника бирани су раднички инспектори који су сарађивали са инспекцијом рада и дјеловали по њеним упуштвима. Имали су мања овлашћења него повјереници и углавном су сарађивали са синдикалном организацијом а на пословање предузећа нијесу имали утицај.

Радници су одмах послје рата добили право на удруживање, како би заштитили своја права. Уведено је осмочасовно радно вријеме, с тим што се на тешким и опасним пословима могло и скратити. Сви запослени су имали право на недељни одмор и годишњи одмор. Посебно је била заштићена омладина, ученици у привреди и жене. За исти рад жена је морала бити плаћена као и мушкарац, што није била пракса прије рата. Убрзо се видјело да многа права која су декларативно обећана радницима у рату и прије национализације не могу бити испоштована. Радници су морали дисциплиновано извршавати постављене задатке које је постављала управа предузећа, која је могла да радника казни усменим укором, писменом опоменом, одбијањем дијела зараде а директор је могао отпустити радника са посла. Радни статус је ипак давао значајне бенефиције запосленима у односу на остало становништво. Запослени су имали социјално и здравствено осигурање, првенство у снабдијевању основним намирницама, дјечији додатак.

У марту 1945. године формиран је Савез радника и намјештеника Црне Горе и већ крајем године је имао 13073 чланова.¹⁷ Постојало је 21 мјесно синдикално вијеће са великим бројем подружница. Задатак синдиката је био да побољша организацију производње, да води бригу о статусу радника, организује такмичења у извршавању радних задатака, спрема раднике на разне стручне курсеве, оснива библиотеке при предузећима и врши остале задатке које синдикатима повјери Народни фронт. У руководство синдикатских организација су бирани ударници, новатори, рационализатори и други бољи радници. Послје Првог конгреса Југословенских синдиката Црне Горе, који је одржан 13. септембра 1947. године, дошло је до брзог повећања броја чланова у синдикатима. У 1950. години почињу први кораци у преношењу управљања у предузећима са државе на раднике. Требало је да радници постану осим

¹⁶ Службени лист ФНРЈ бр. 100/1946.

¹⁷ Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*.

произвођача и управљачи. Донесен је 27. јуна 1950. године Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива.¹⁸

Одмах је требало у 215 југословенских предузећа основати радничке савјете. У наредним годинама у Југославији функционише економски систем у коме се преплићу државно регулисање привреде и самоуправљање радника. Процес увођења самоуправљања пратио је процес претварања државне имовине у друштвену. Комунистичка партија Југославије такође је требало да се трансформише од наредбодавца и руководиоца друштва у идејног предводника друштва. Декларативно залагање за одвајање партијских функција од функција власти биће спроведено само у нижим органима власти срезовима и општинама. На републичком и савезном нивоу власти и даље су остали партијски руководиоци. Процес самоуправљања је пратио и процес децентрализације у управљању привредом, то јест преношења у надлежност локалних органа власти индустријских предузећа и пољопривредних добара. Уставним законом су друштвена својина и радничко самоуправљање постали уставна категорија и потврђено је оно што је до 1953. било учињено у процесу преласка на самоуправљање. Први раднички савјети у Црној Гори су почели са радом у јануару 1950. године у девет предузећа из разних области привреде. Изборима радничких савјета и почетном организацијом њиховог рада руководио је Главни одбор Савеза синдиката Црне Горе.

У ове прве радничке савјете бирани су најбољи радници, ударници и руководиоци партије и синдиката. За предсједника савјета су најчешће бирани секретари партијских организација или секретари синдикалних организација. Избори за радничке савјете спровођени су уз помоћ средњих власти. Раднички савјети су били представничка тијела и састојали су се од 15 до 120 чланова, у зависности од величине предузећа. Мала предузећа која су имала до 30 радника нијесу бирала савјете, већ је читав колектив чинио раднички савјет. Раднички савјет је биран тајним гласањем са кандидатске листе, коју су могли поднијети синдикалне подружнице или група радника. Листа је била јединствена за цијело предузеће и на њој су били кандидати из свих организационих јединица у предузећу. На првој сједници раднички савјети су бирали управне одборе који су се састојали од 3 до 11 чланова, укључујући и директора. Савјети су дио својих овлашћења и послова преносили на управни одбор а савјети су требали одлучивати о расподјели акумулације у дијелу који је остајао предузећу. Савјет је требало да одобри привредне планове и завршни рачун предузећа које је предлагао управни

¹⁸ Службени лист ФНРЈ бр. 43/1950.

одбор. Управни одбор је био извршни орган предузећа и имао је функцију руковођења и управљања предузећем. Уређивао је унутрашњу организацију предузећа, систематизацију радних мјеста, одређивао радне норме и прогалашавао ударнике. Пошто је директор био члан управног одбора он је у одбору могао утицати на његове одлуке. Директор је имао право да не одобри одлуку управног одбора ако се са њом не слаже. Директора је постављао одговарајући државни орган у зависности од ранга предузећа. Он је пред државним органом био одговоран за спровођење привредних планова и задатака које су донесени од стране одговарајућег државног органа. Директор је имао иста овлашћења у радним односима као и раније, а раднике је могао премјештати и отпуштати без сагласности радничких савјета. Управни одбор је могао утицати на распоред радника по производним јединицама и у постављању руководећих кадрова у предузећу. Раднички савјети и управни одбори су бирани на једну годину. Касније су њихови мандати трајали двије године. Кратак мандат савјета и управног одбора такође је допринио да утицај директора и руководећих службеника у предузећу буде у одлучивању скоро потпун. Радници су имали практично само право да бирају и опозивају радничке савјете. Тако видимо да су радници имали декларативно право да управљају предузећима, по закону су дјелимично могли преко радничких савјета и управних одбора да управљају а у пракси су имали безначајан утицај на рад предузећа.

Рад синдикалних организација се углавном сводио на тумачење тарифне политике и прикупљању чланарине. Синдикалне подружнице су неактивне, па се чланство због остварења својих права обраћа вишим форумима. Неке синдикалне организације су се претварале у помоћне органе управљања. Синдикати у трговачким и угоститељским предузећима контролисали су услугу и вријеме отварања и затварања радњи и тиме преузимају улогу инспектора. Позитивно је што су синдикалне подружнице контролисале хигијену у предузећима. Синдикална организација се понегдје појављује не као друштвена организација у предузећу, него као највиши орган управљања у предузећу. Значај синдиката зависио је од тога да ли су утицајни људи изабрани у синдикате или у управне одборе предузећа.¹⁹

Пошто предузећа морају да се боре за тржиште а тиме имају и одређене пословне тајне, постављало се питање да ли треба скривати пословне тајне од радника и радничких савјета. Ако се пословне тајне чувају од радника они не могу управљати предузећем. Долазило је до мијешања надлежности директора, радничких савјета, управних одбора

¹⁹ Извјештај руководства Савеза синдиката Црне Горе о обиласку терена. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 38.

и синдиката. Радници су бирали посредно преко савјета управне одборе као органе управљања предузећа а бирали су и синдикате који су их требали штитити у могућем сукобу са органима управљања. Оваква организација предузећа је могла опстати само зато што је о свим значајнијим питањима у предузећу свој став доносила партијска организација и преко својих чланова у органима предузећа тај став наметала. Руководство Савеза синдиката Црне Горе је тражило од својих подружница у предузећима да настоје да се на чело радничких савјета у већим предузећима обавезно изаберу чланови СКЈ.²⁰ О питањима која нијесу била стратешка за рад предузећа и гдје није требало мишљење партијског комитета одлучивала су три човјека у предузећу: директор, руководилац партијске организације и руководилац синдикалне организације. На мали значај радничких савјета утицало је и то што већина радника није имала ни основно знање из економије. На сједницама савјета и управних одбора главну ријеч су водили директор, стручњаци и службеници. Расправе су често биле уско стручне и потпуно неразумљиве обичним радницима. Већу улогу раднички савјети добивају од 1953. године када је уведен и нови привредни систем. Организацију избора за нове савјете у то вријеме не врше синдикати већ стари раднички савјети. У савјет више није биран директор а управни одбор је добио овлашћење да дијели остварени платни фонд у предузећу, преко тарифних правилника. У предузећу су се знале минималне и максималне плате према тарифном правилнику. Свако предузеће је имало свој тарифни правилник који је доносио управни одбор.²¹ Предузеће ни у овом периоду без сагласности државног органа није могло промијенити своју основну дјелатност и требало је план рада да прилагоди друштвеним плану Републике. Крајем 1954. године у свим предузећима у Црној Гори постојали су раднич-

²⁰ Реферат о раду радничких савјета, Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

²¹ Тарифним правилником се регулисало:

1. Тарифни ставови за сва радна мјеста у предузећу, утврђени табелом тарифних ставова који чини саставни дио правилника.
2. Правилна расподела фонда плата.
3. Утврђивање зараде радника и службеника предузећа.
4. Накнада плата за вријеме застоја у раду предузећа.
5. Обрачун плата и аконтација на плате.
6. Накнада за вријеме коришћења годишњег одмора.
7. Дневнице за службена путовања.
8. Дневнице за рад ван мјеста боравка.
9. Плаћање за вријеме државних празника.

Тарифни правилник се могао проширити ако је то, с обзиром на дјелатност и разгранатост предузећа, било потребно.

Одређивање тарифних правилника у предузећима, Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 66.

ки савјети и управни одбори. Од укупно 206 предузећа 118 је имало 30 или више запослених. У ових 118 предузећа радило је 19069 радника и службеника, који су изабрали 2275 чланова радничких савјета. У 88 предузећа која су имала мање од 30 запослених било је запослено 1651 радник који су истовремено чинили и радничке савјете. Раднички савјети у овим предузећима су изабрали управне одборе који су имали 1104 члана од тога броја 766 непосредних произвођача.²² Трећи конгрес Савеза синдиката Црне Горе који је одржан у децембру 1954. године подржао је дотадашњи процес увођења самоуправљања и затражио да се у наредним периоду у пракси начело самоуправљања досљедно поштује. У раду Трећег конгреса Савеза синдиката Црне Горе учествовало је 154 делегата већином службеника и скоро сви су били чланови КПЈ. Само 11 делегата нијесу били чланови КПЈ, од тога су 8 били пензионери а 3 у радном односу.²³ Почетком 1955. године било је у Савезу синдиката Црне Горе 37500 чланова.²⁴

Систем радничког самоуправљања је стајао у супротности са привредним системом који је био под потпуним утицајем државе. Због тога као и због слабе економичности и рентабилности постојећег привредног система у 1952. години је уведен нови привредни систем, познат као систем стопа акумулације и фондова на платни фонд предузећа. Тако је била ријешена расподјела доходка коју оствари предузеће и оно је своје друштвене обавезе морало извршавати из властитих средстава реализацијом својих производа и услуга. Почетком пословања на економским основама, пратећи понуду и потражњу на тржишту, видјело се да у многим предузећима има вишка запослених. Дошло је до отпуштања дијела радника па је 1952. године у односу на 1951. годину било 1706 мање запослених.²⁵ Отпуштени радници су добијали одређену помоћ преко Завода за запошљавање. Радници су се сада почели жалити на поступке управних одбора које су посредно или непосредно изабрали. Управни одбори су одређивали колики је вишак радника у предузећима које треба отпустити да би се економски пословало. Тако су предузећа често отпуштала физички мање јаке и болесне раднике. Посебно у грађевинским предузећима је отпуштен велики број радника. Тако је у Иванградском срезу крајем 1955. и почетком 1956. године отпуштено 1431 радник и службеник.²⁶ Највише отпуштених је било у предузећима „Градитељ“ из Берана, „Радник“ из Бијелог Поља и „Рад“ из Пријепоља. Приликом

²² Статистички годишњак Црне Горе 1955, стр. 204.

²³ Извјештај са Трећег конгреса савеза синдиката Југославије за Црну Гору. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 51.

²⁴ Побједа, бр. 4, 1955 године.

²⁵ Статистички годишњак Црне Горе, 1955.

²⁶ Побједа, бр. 13, 1956.

одлучивања ко ће бити отпуштен слабо се водило рачуна о имовном стању радника ни да ли посједује пољопривредно имање, гдје би могао зарадити да издржава породицу. Дешавало се у неким предузећима да једне раднике отпуштају а друге примају на посао. Да би се ублажиле неправилности код отпуштања вишка радника, формирана су арбитражна вијећа, која су могла поништити отказ раднику. Арбитражна вијећа су сачињавали представници синдиката, службе за посредовање у раду и среских власти. Предузећа су враћала на посао раднике којима је арбитражно вијеће уважило жалбу, али су морали отпустити друге раднике да би предузеће могло економски опстати. Отпуштени радници су имали предност при запошљавању преко Бироа за посредовање рада. Донесена је Уредба о материјалном обезбеђењу²⁷ 4. јануара 1956. године по којој свако предузеће које не обавијести Биро за посредовање рада о слободним радним мјестима или запосли радника без сагласности бироа, казниће се новчано од 10 000 до 100 000 динара. Да би се спријечио неправилан рад предузећа основан је Завод за ревизију пословања привредних организација. Задатак Завода је био да врши дјелимичну или комплетну ревизију пословања предузећа, самосталних радњи, задруга и задружних организација.²⁸ Велики број незапослених је био један од главних проблема економског развоја Црне Горе. У 1956 години је посао тражило 15 320 лица а од тога је запослено 8 123 лица. Структура незапослених радника показује да је било: квалификованих 12,5 %, неквалификованих 79,6 %, службеника 6,6 %, помоћних службеника 1,2 % и омладине за изучавање заната 0,1 %.²⁹ Када нема сезонских радова број незапослених се још више повећавао.

У 1956 години било је 245 радничких савјета са 4454 члана од којих 1 638 чланова ЦКЈ, 840 жена и 574 омладинца. Примјетно је да опада број чланова радничких савјета из непосредне производње, са 70% и у 1954. на 51 % у 1956. години.³⁰

Избори радничких савјета и управних одбора 1957. године спровођени су у Црној Гори у 133 предузећа са 30 и више запослених радника и у 105 предузећа у којима је радило мање од 30 запослених радника. Било је укупно 4380 чланова радничких савјета и 1382 члана управних одбора у предузећима Црне Горе.³¹ Те године Савез синдиката Црне

²⁷ Службени лист НР Црне Горе бр. 1/1956.

²⁸ Рјешење о оснивању Завода за ревизију пословања привредних организација, Службени лист НР Црне Горе бр. 6/1955.

²⁹ Извјештај о кретању радне снаге у Црној Гори, Архив Црне Горе Подгорица, Фонд савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 58.

³⁰ Записник са Пленума Републичког вијећа Савеза синдиката Југославије за Црну Гору. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

³¹ Статистички преглед Југославије 1946-1964. У Југославији је 1957. године било

Горе био је организован у Републичко вијеће синдиката, пет среских вијећа синдиката, 23 општинска вијећа и 497 синдикалних подружница са 35 676 организованих чланова. У 8 општина усљед малобројности чланства не постоје синдикална вијећа и предвиђало се да их неће требати ни формирати у блиској будућности. Пошто су 1957. године укинута срезови у Црној Гори и извршена административна подјела на 28 општина требало је томе прилагодити организацију синдиката.³² У 1958. години односи управних одбора са друштвеном заједницом су трајније регулисани на подручју расподеле доходака. Управни одбори су добили нове функције у области радних односа, изградње станова и коришћења годишњих одмора. Ипак постојала је и даље подјела на управљање и руковођење.

У овом периоду долази до појава да директор и управни одбор предузећа имају већу снагу у одлучивању од државних органа. Директори предузећа су већином били учесници НОБ-а и функционери у друштвеним и политичким организацијама, најчешће са недовољном школском спремом. Приликом постављања директора више се водило рачуна о моралним и политичким критеријумима а мање о стручним квалификацијама.³³ Предузећа су понекад водила више рачуна о своме интересу од општег интереса друштвене заједнице. Рачунајући да отпуштени радници на бироу рада имају право на материјално обезбјеђење, масовно су отпуштани слабији радници чије је издржавање падало на терет друштвене заједнице. Постојале су појаве да се отпусте радници који су се огријешили материјално или о дисциплинска правила а да се у рјешењу напише да су отпуштени као сувишна радна снага, да би имали право на материјално обезбјеђење. Биро има све мањи утицај на запошљавање, јер предузеће не мора да прими радника кога пошаље биро већ често управа предузећа саопшти да је престала потреба за радником и ако су били расписали конкурс за пријем у радни однос. У Титограду и Никшићу је 1957. године запослено 1077 радника и службеника без посредовања бироа рада.³⁴

Осамнаестог јануара 1958. године је изабран Раднички савјет од 51 члана у жељезари „Борис Кидрич“ у Никшићу, највећем црногорском

6 314 предузећа са више од 30 запослених и у њима је било изабрано 128 607 чланова радничких совјета и 42 380 чланова управних одбора. Предузећа са мање од 30 запослених је било 5 711 са 86 440 чланова радничких савјета и 24 121 чланом управних одбора.

³² Предлог реорганизације синдиката у Црној Гори. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 58.

³³ Извјештај Савеза синдиката Црне Горе о стању у предузећима. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

³⁴ Побједа, бр. 4, 1958 године.

предузећу са 2 300 радника. По закону док траје изградња фабрике њом не управљају радници, али ако неки погон почне производњу и прије завршетка онда се у том погону бира раднички савјет. У Жељезари је почео рад у неколико погона и ријешено је да се због повезаности ових погона изабере раднички савјет за цијелу фабрику и прије њеног коначног завршетка.³⁵ У Црној Гори је изабрано 39 делегата за Конгрес радничких савјета Југославије, који је 25. јуна 1957. године одржан у Београду. Дио делегата је изабран појединачно у већим предузећима а остали на среским конференцијама по појединим привредним гранама.³⁶

У архивској грађи може се наћи доста примјера гдје синдикати и раднички савјети не могу помоћи радницима у остваривању њихових права. Тако је надзорник пута Рисан-Грахово избачен са посла зато што је писао државним органима да шеф секције путева врши притисак на њега и прогони га.³⁷ Предузеће које је намјеравало да отпусти радника тражило је одобрење од среског синдикалног вијећа за отпуштање. Синдикално вијеће из Никшића је дало сагласност да се откаже радни однос једном раднику Жељезаре „Борис Кидрич“ зато што је био против тога да конференција радника Жељезаре јавно осуди неке раднике који су починили двоструко убиство у Словенији, сматрајући да би се тиме мијешали у посао истражних органа. Синдикално вијеће је закључило да је оваквим ставом тај радник изазвао подјелу међу радницима.³⁸ Радник који би изнио јавно своје мишљење, могао је одговорати на суду ако је његово мишљење било супротно званичном ставу власти. По томе основу је један радник из Пљеваља осуђен на годину и шест мјесеци затвора у Окружном суду у Бијелом Пољу а Врховни суд му је по жалби тужиоца казну повећао за још пола године. Овоме раднику није помогла ни околност да је пет пута проглашен за ударника, да је у рату помагао партизанима и да раније није осуђиван.³⁹ Са друге стране судови су били често изузетно благи према радницима и службеницима који су направили проневијере у предузећу.

До 1957. године формирано је 10 републичких струковних одбора синдиката и то: синдикат грађевинара, државних службеника и здравствених радника, трговине и угоститељства, поштанских службеника,

³⁵ Побједа бр. 5, 1958. године.

³⁶ Записник са Пленума Републичког вијећа Савеза синдиката Југославије за Црну Гору. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

³⁷ Списи о саслушању надзорника путева у Рисну. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза Синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

³⁸ Извјештај Среског синдикалног вијећа Никшић. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 58.

³⁹ Образложење пресуде Окружног суда у Бијелом Пољу. Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд Извршног вијећа, фасцикла 13/53.

дрводјелаца и пољопривредних радника, металаца, металурга и рудара, саобраћајних радника, занатских и комуналних радника и удружење професора, учитеља и радника културних установа.⁴⁰ Током 1958. године успостављени су органи самоуправљања у земљорадничким задругама. У Црној Гори су била 83 задружна савјета са 3 644 чланова који су изабрали 116 чланова управних одбора. Те године се организују и органи самоуправљања у друштвеним службама: школама, културним установама, здравственим установама и социјалним установама.⁴¹

Пошто је управни одбор имао овлашћење да дијели остварени платни фонд у предузећу преко тарифног правилника, дошло је до значајних разлика у висини плате радника у профитабилним и јачим предузећима у односу на слабија предузећа. Да би се то ублажило основана је Републичка комисија за питања личних доходака у привреди и општинске тарифне комисије.⁴² Задатак ових комисија је био да извршавају закључке Савезне тарифне комисије, да прате кретање личних доходака и предлажу потребне мјере за њихово усклађивање. Чланови ових комисија били су: представници власти, неки директори предузеће, представници синдиката и представници привредних комора. Ове комисије су битно смањиле овлашћења управних одбора, то јест органа самоуправљања у предузећима.

⁴⁰ Структура Савеза синдиката Црне Горе. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 58.

⁴¹ Статистички преглед Југославије 1945-1964, стр 32 и 33.

⁴² Уредба о оснивању Републичке комисије за питања личних доходака у привреди, Службени лист НР Црне Горе бр. 14/1958.